

յոսի նոսրեր, հաւանօրէն ԺԷ. դարէն. (Թ. 213 — 228.) — Ղ. (Paris 69) շարքորդ օրինակ Պարիսի (Anc. fonds 69) Թղթեան, գեղեցիկ բուրգեր, ԺԷ. դարէն. խիստ Պատմութեան սկիզբը կը պատկեր, սկսելով միայն խրատներով: — Է. (Bod. Canon.) ձեռագիր Բուրգեան գրաւան (Ms. Canon. Orient. 131) Թղթեան, գեղեցիկ բուրգեր, սկիզբը՝ խիստ Պարիսի (Թ. 213 — 36.) ձեռագիր գրուած է 1697ին ի Նոր Զուլայ՝ Հաղարպետ երկրուէ Խաղայէ անուն անձին համար: Յետոյ կու գայ վէպն Եօթին խմբատարաց եւ պատմութիւն Բարդաւանայ եւ Եօթնաստի: — Ը. (Edjm.) ձեռագիր Էջմիածնի մատենադարանին, ըստ նոր ցուցակի Թ. 2048, Թղթեան, նոսրեր, գրուած էր 1600ին: Ասոր միայն սկզբան յառաջարկական մասն եւ առաջին ութ խրատները համեմատել կրցած է հայագէտը՝ 1891ին Էջմիածնի այցելելուն:

Ասորք են հրատարակութեան համար գործածուած ձեռագիրները: Ի հարկէ կան շատ ուրիշներ ալ այլեւայլ հաւաքմանց մէջ ցրուած: Հայագէտը նշանակած է չորս օրինակ Էջմիածնի հաւաքման մէջ, ըստ «Մայր Յուշակի» (այլ. Տիգր. 1863) Թ. 1638, գրուած 1604ին. — Թ. 1995, գրուած 1605ին. — Թ. 1886, գրուած 1623ին, եւ Թ. 51, գրուած 1642ին. ամենն ալ Թղթեան նոսրերի: Իրիտանիան Թանգարանը նոր մտած է Թղթեան նոսրերը ձեռագիր մը ԺԷ. դարէն: Բերլինի հաւաքման ունի օրինակ մը 1698 տարին գրուած, որ ունի միայն խրատներ: Ուրիշներ կանս գտնուի կարծենք թիւ շատ ամէն կողմ: խիստ Հայոց մէջ սիրուած գրութիւններէն ըլլալով՝ ցանցառ չեն գրուի Թիւնք:

Պահածն է հնագոյն օրինակ մը, վտահեղ բնագործ՝ որուն համար կարենանք բռնել թէ մեր-ձաւորապէս այն ընթերցողները պահածն է, զոր ունէր հայերէն սկզբնագիրը կամ թարգմանչին գրչէն եղածը: Դասեօք բոլոր օրինակները խմբագրութիւններ կ'երևան, թիւ կամ շատ այլայլած, լեզուն յաճախ ուսմովացած, որչափ ալ յետխոսն «հնագոյն» ձեւն ու հնոյն առողջ լեզուն պահուած ըլլալով՝ հիմնապէս տարբեր: Պոյնձի քաղաքին, բոլորովին նոր խմբագրութիւնն է: «Հնագոյն» բնագիր մը փնտռելու պէտք չէր ըլլար, եթէ ընդունեինք որ առջինիս եղածն (A) թարգմանչին ալ գրածն ըլլար, մերձաւորապէս ԺԷ. — ԺԳ. դարու:

1 Յեռ «Մայր Յուշակ», էջ 4 (Թ. 51) Լիմ անագառ գրուած Սարգիս Երեմեայ գրչէն, Զաւարդացի մ'որուն է. Վարդ եւ Խաղաք Եւսարդ. Ղ. Պատմութիւն եւ Խոսք խիստ խմբատար: ... Է. Խոսք եւ Խաղաք խմբատարացն են. — էջ 181 (Թ. 1633) հաւաքմանց, ուր կայ Կ. Խոսք եւ Խաղաք խիստ խոսքով քաղաքայ իւրուն, — էջ 209 (Թ. 1986) Յոսի գրուած Մկրտիչ արքայազնէ, այլեւայլ ուրիշ կարծեմով, արեւ. Կ. Պատմութիւն խիստ խմբատար են. Կ. Պատմ. Գողթի եւ Մաղաթի են. — էջ 210 (Թ. 1985) գրուած յիշով՝ «Թորոս գրէ ժամհայոցն եթէ անալ չենք հասնելու, պարտաւորելով է միջն ուղջ» Կ. Պատմ. Աղաւթի եւ Եւսարդ. Բ. Պատմ. եւ Խոսք խիստ խմբատար են:

2 Ms. Or. Petermann I, 147, ան N. Karamianz, Verzeichniss etc. p. 85 (Թ. 83, Թ. 2. 1-26.)

գործ, Ժամանակին լեզուաւ՝ բնականապէս նախ նկատուած ձեռագիրներով փոխադրուած, ուստի տեսնուած ուսմովաբանութիւնը նախնական ըլլան: Սակայն անհար է այս կարծիքն ունենալ: Խաղաքանուած թիւնք համեմատաբար քիչ են, եւ աւելի աղաւաղութիւնք կ'երևան ձեռագրէ ձեռագիր տարբերով, մեծագոյն մասն ընտիր եւ առողջ գրտկան լեզու մը կը ցուցնեն: Բայց աստի թարգմանութիւնք ԺԷ. դարէն շատ յառաջ է, նոյն իսկ Ժ. դարէն կանուի դարերով անգամ: Այս խնդրոյն մասին կ'արժէ քիչ մ'երկար խօսիլ:

(Ընթանալիք)

է. 8. 8.

Թ Ղ Ք Ա Վ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

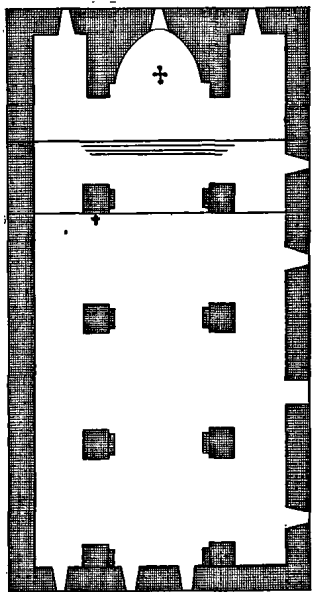
ՈՐԻՇԹԻ ԵՒ Ս. ԼՈՐԵՆՏԻՍԻ ԳՆԵՔ

Իարձրագաւառն կարնոյ հարաւային կոնարը բարձրացած է բարձրագագաթ լիւրանց շղթայ մը, որ գէպ է հարաւ-արեւմուտք կ'երկարի. իսկ առաջակողմը կը գտնուի ընդարձակ դաշտ մը, բարեբեր եւ մշակուած, որուն մէջ տեղէն կը ստըպի գետակ մը, ըստ եղանակի ստըպոյն անձով եւ նուազելով: Այս դաշտագետնոյ վրայ՝ հոս հոն ցրուած տարածուած են կարնոյ գիւղերն ու գիւղակները. Ըլընա, Կան, Գոմբ, Սօղուգ Զերմերի, Թուանձ, Հինձք, Արծըրթի են. որոնք իրենց պարզ տներովն եւ տնակներով՝ թէպէտ քաղաքակրթեալ եւ ազատ երկիրներու գեղկանց բնակարաններուն չեն հաւասարիր եւ համեմատուիր, սակայն եւ այնպէս իրենց պարտութեան մէջ ունին նկարագրական գեղեցկութիւն մ'եւ բնութենէ օժտեալ առաւելութիւններ: Ամէն գիւղ գրեթէ՝ ունի իրեն սեպհական հանքային աղբիւրան, մին երկակոր, միւսը ծծմբոյ, ուրիշ մը թէ մին եւ թէ միւսը քովէ քով. հոս ջերմուկ՝ հոն ջերմուկ, մին սարսեղցուցիչ պաղ, միւսը սաստիկ տաք, երրորդ մը՝ մի եւ նոյն տաքանին մէջ ունի մէկ անկիւնը պաղ՝ միւս անկիւնը տաք անուր: Եւ եւ բարեխառն ջուր. յորդահոս աղբիւրներ եւ ջրեր՝ թթու, անոյշ, թթեւ, որոնց նման քաղաքակրթեալ երկիրները չենք տեսնուած եւ կըրուած բաժիչ գեղերու կարգը գրած են:

Վերոյիշեալ գիւղերուն մէջ առաջնակարգ գիւղ մ'ունի Արծըրթի գիւղը, որ կարնոյ դաշտագետնոյն հիւսիսային կողմը բարձրացած լիւրանց սարոտայ կողքին վրայ շինուած է:

գիւղա իւր բարձր գիղքումն եւ առատ ջրումն նշանաւոր է. ունի 70—80 տուն, Հայ եւ մահմետական խառն, տներ որոնց իւրաքանչիւրին մէջ կը բնակին նահապետական կենօք երկու՝ երեք՝ շորս ընտանիք: Յանցելումն աւելի բազմաթիւ եւ աւելի ծաղկեալ վայր մ'եղած կ'երեւայ, որուն վկայ կը հանդիսանան աջ ու ձախ ցրուած գեղեցիկաձեւ խաչքարերն եւ հնութեան պատկանող սիրուն քանդակներու բեկորները:

Արծթի՛կ՝ Կարնոյ Կաթողիկէայ Հայոց համար մեծ նշանակութիւն ունի եւ յարգ, գիւղա-

Մ. ԱՍՏՈՒՍԺՈՒՆԻ ԾՆԵՂԾԵՒՈՅՆ ՅԱՅԱՍՏԱՆԻԺ:

գնացութեան հաճոյական վայր մ'ըլլալէ զատ՝ է միանգամայն ուխտատեղի: Ունին եկեղեցի մը, նուիրեալ Ս. Աստուածածնին, որուն շինութեան ձեւն եւ հաստահիմն որմերը հնութիւն կը քարոյնեն: Եկեղեցւոյս մեծութիւնն է իբր 22 մէտր երկայն, 11 մէտր լայն, 1 1/2 մէտր հաստութեամբ որմերով. միջավայրն իրարմէ չափաւորապէս հեռու եւ 7 մէտր ջրբալաս ունեցող վեց քարակիր սիւներ կանգնուած են, որոնց վրայ հաստատուած է ձեղունը: Երեք մասի բաժնուած ձեղունին միայն արջակողմանը ձնացած է կամարակապ, միջավայրն եւ ձախակողման կամարները յընթաց ժամանակաց տեղի ունեցած

պատերազմներուն հետեւութեամբ եւ քնդակներէն փլած ըլլալով՝ այժմ փայտեայ գերաններով ծածկուած կը տեսնուի:

Վերոյիշեալ սիւներուն միոյն վրայէն կախուած է աւագ խորանին հնագոյն՝ ծակերկած պատերը, մոմաթի վրայ նկարուած, Աստուածածնին Յիսուս մանուկը գրկել, որուն վրայէն դժբախտաբար տեղ տեղ գոյները թափուած են. իսկ այժմեան պատերը, նոյնպէս Աստուածածնին, ունի հետեւեալ յիշատակարանը, գրուած պատկերին կռնակը. Յէշաթէ է Բէշիկեան Յովհաննէս Առաջն, Արծնոս Կաթողիկէայ Եկեղեցւոյ. 1870:

Եկեղեցին չունի իւր շինութեան վերաբերեալ որ եւ իցէ քանդակագրութիւն կամ յիշատակարան մը, միայն եկեղեցւոյ ներսն ու դուրսը որմերուն մէջ եւ առջեւը զետեղուած՝ կանգնուած են խաչքարեր՝ մեծ ու փոքր՝ երկու երեք մէտր բարձրութեամբ, կոիւուած սիրուն զարդերով, որոնց վրայ տնկարկ մը նետելը միայն բաւական է դարեր յիշելու: Առաջին կարգի սիւներուն, ձախակողման սենն մէջ, յընթաց ժամանակաց հաստատուած է քար մը, որուն վրայ քանդակուած է հետեւեալ յիշատակարանը:

Շա Սաշուոց

ի Մկրտիչենց. Սահակ

ս. եկի. Արծթի. Դը

ժողովնց. Պողոսին ք

աժին. Հայիր. Նասի

յիշատակեցի. ի դուռն

սը Ածածնայ որ տարին

. Յ. պատարագ. անեն. ամեն

ըշարթի օվ որ Հայիր

ն ուտէ ինչ քահանայ

որ հանդիպի այս պատար

զն կիտարէ (ապա թէ ոչ) պատիժն է

այլէնի առնու. ՌժՂԹ.

Արծթի գիւղը նշանաւոր է միանգամայն իւր կռնակը բարձրացած ընտանին բարձանց վրայ ունեցած վանքովն, որ կ'անուանուի Ս. Լուսաւորիչ: Ժամանակին այս տեղը բաւական ընդարձակ եւ չէն վանք մ'եղած կ'երեւայ. իսկ այժմ կայ մի միայն փոքրիկ եկեղեցի մը Ս. Լուսաւորիչ անուամբ, որուն շուրջը գետ կը տեսնուին հինաւուրց շէնքերու հիմերն եւ քարերը: Այս եկեղեցին իսկ ասկէ քանի մը տարի յառաջ, իւր հնութեան պատճառաւ աւերակ ըլլալ

լու վտանգին մէջ կը գտնուէր, երբ գեղապետաց աշխարհը գործունէութիւնն եւ քաղաքացւոց օգնութիւնը վրայ հասնելով, այսպիսի պատմական վայր մը բոլորովին ժողովրդական չգտապարտելու համար, հնոյն հիման վրայ կը կառուցանեն նորա: Եկեղեցին պարզ է եւ անզարդ: Վերջին նորոգութիւնն ժամանակ չընուած է քարաշէն նոր խորան մը, որուն առաջակողմեան քարին վրայ քանդակուած է հետեւեալը.

Յիշատակ է խորա
նա Առաքելին Մել
րոն Աղաին:

Հէնքին որմերուն մէջ կը տեսնուին հին խաչքարեր մաքուր եւ սիրուն մնացած, հոս հոն ալ խաչքարերու բեկորներ:

Անքս կարնոյ կաթողիկեայ Հայոց մեծ ուխտատեղի է: Ս. Գրիգորի տոներուն՝ քաղքէն եւ մերձակայ գեղերէն խուռն բազմութիւն մը կը դիմէ Արծաթի, լեռնակիս անհարկէ եւ փշոտ արահետները բանի տեղ չընելով, շատ տներ ալ բորիկ ոռոգով, ինչալով ելլելով, քրտախններ թափելով կ'եննէ գազաթն եւ ուխտեղին կատարելով կը դառնան:

Սոյն լեռնակին ստորաւ կը գտնուի գերեզմանոց մը, որուն տակ հաղարամարտի կը հանգչին: Գերեզմանաքարերն անթիւ են. քսանէն աւելի մեծակի խաչքարեր դեռ կանգուն կեցած կը տեսնուին, որոնց սիրուն զարդաձեւ քանդակներուն վրայ բնութիւնը միայն գործած, գեղեցիկ մամուռ կապած է: Այս գերեզման. ներուս շատերը ժամանակին ունեցած են խաչքարեր, որոնց պատուանդանը մնացած է այժմ հողին վրայ, երկայն քար մը գլուխը չորեքկուսի փորուած ծակով, որուն մէջ կը կանգնուէր խաչքարը: Բայց ի այս խաչքարերէն եւ անոնց մնացորդներէն, կը գտնուին նաեւ ոչխարի ձեւով կոխուած եւ կանգնուած գերեզմանաքարեր գեղեցիկ եւ մաքուր մնացած. դժբախտաբար՝ գերեզմանաքարերուս վրայ քանդակուած սիրուն զարդերէն զատ, չկայ եւ ոչ միոյն վրայ քար մը կամ արձանագրութիւն մը, որոնցմով կարեւորապէս կատարեալ եւ ճշգրիտ գաղափար մ'ունենալ անոնց հնութեան վրայ: Գերեզմանոցիս արեւմտեան կողմը, քառորդ ժամ հեռավորութեամբ կայ ուրիշ գերեզմանատուն մը, ուր գտնուած գերեզմանաքարերը հետզհետէ հոս հոն ցրուած են ցրուելու կորսուելու վրայ են: Ասոցմէ զատ՝ կը գտնուին նաեւ հնութեան բե-

կորներ Արծաթի գեղին կոնակը՝ իւրանալ բուսած լեռան ետեւը Ռեւուտու մի լեռնագաղտին վրայ, որիք նոյնպէս խաչքար են եւ որոնց վրայ կան արձանագրութիւններ, ասպէս դժբախտաբար ժամանեան եւ պարագաները թշուառութիւնն այն քարերուն առջեւ երկայն կենալու եւ գրութիւններն ընդօրինակելու:

Հ. Յ. Ռ.

ՄԱՅՆ ՆԱԽՈՍԱԿԱՆ

Կ. ՎՈՍՏԱՆՆԱՅՈՒՆ, Գրեգորիս Աղթամարցի եւ իւր Տաղերը: Յատկութիւն՝ Աղթամարցի Պատմութեան կաթիւները: Տփլ. տպ. Մ. Տարածէ 1898. Փորք 8՝ էջ 126: Գինն է՝ 30 Կ.:

Նաղաչի տաղերուն մասին երկարօրէն խօսելու առիթ ունեցանք՝ կոտորներուցի հրատարակութեան առթիւ: Ներկայիս կը ջանանք աւելի համառօտ բնէ մեր խօսքն. ոչ թէ վասն զի Գրեգորի Աղթամարցւոյ տաղերն աւելի նուազ արժէք ունին, որ բնագիտական շատ աւելի կրտսեր ու աւելի են, այլ վասն զի թերեւս աւելի շատ առիթ ունենանք կրկին դառնալու երգչին եւ իւր երգերուն:

Ներկայ գիրքը՝ որ աւելի յառաջ ալ լոյս տեսած է, ամէն հանգամանքով նման է նախնական թաղին, նոյնպէս երեք մաս քառուելով. այսինքն Գր. Աղթամարցի կամ իւր կեանքն (էջ 5—36), Գր. Աղթամարցւոյ Տաղերը (էջ 37—98) հրատարակուած նոյն ձեւագիրներէն եւ նոյնպէս համեմատութեամբ, միայն թէ աւելի ծոխ, կից ունենալով նաեւ տաղերու օտար՝ գլխաւորաբար պարսիկ բաներու մեկնութիւնները. եւ երբեք Գաւեւում՝ Աղթամարցւոյ «Կաթաները» Աղթամարցի պատմութեան մէջ հիւսուած (էջ 99—126): Նաեւ ուրիշ յատկութեան եւ հանգամանաց կողմանէ նոյն է գիրքը նախնականային հետ:

Կոտորներուց Գրեգորիոսի Աղթամարցւոյ կաթողիկոսի ժամանակն որոշած է մերձաւորապէս 1515—1569. բայց իւր ծննդեան ու մահուան թուականները տակաւին ծանօթ չեն, եւ բնագիտաբար իւր կենսագրականն ալ տակաւին չեն լինել ու որոշելի. ծանօթ չէ օրինակի համար եւ ոչ իւր Աղթամարցւոյ կաթողիկոսի բլաւու ճիշդ ամսին: Անուշտ շատ բան կարելի է ճշգրտել, թէ ի մտադրութեամբ ալ չէ անցուին թէ «Հաբը կաթողիկոսացի Աղթամարցւոյ» (տես Հ. Սուրիան Իւրիկեանի «Վանայ ծովակի կողմերը. Աղթամար», ի «Բազմ.», 1897, էջ 150—56, 203—9, 280—88, 411—17, 515—22, եւ 1898, էջ 26—30, 128—35 եւն եւն): եւ թէ Աղթամարցւոյ պիտակին մէջ գրուած բազմութիւն ձեւագրաց յիշատակաւորներ, յատկապէս Ղ. Վրդ. Փիղղաշէմսի գործը («Կոտորը Ապրիլ» Վ. Պ. 1888) որ գլխաւորաբար 262 = 1467 ամսին հասած կը դադարէ միւս